INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA "OILA TARBIYASI"GA OID TERMINLARNING STRUKTUR TUZILISHI VA TARJIMADA EKVIVALENTLIK MASALASI

Melikova Gavhar Turdiqulovna
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
"Xorijiy tillar" kafedrasi o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24211934

Annotatsiya: Maqolada ingliz va o'zbek tillarida oila tarbiyasiga oid terminlarning struktur tuzilishi hamda ularni tarjima qilishda ekvivalentlik muammolari qiyosiy tahlil qilingan. Terminlar tuzilishiga ko'ra sodda, yasama, qo'shma va birikma (ko'p komponentli) terminlarga ajratilgan, har bir tilda yetakchi so'z yasash modellari aniqlangan. Ingliz tilida affiksatsiya va ikki komponentli atributiv birikmalar, o'zbek tilida esa affiksatsiya va izofali birikmalar ("oila tarbiyasi" modeli) yetakchi ekani ko'rsatilgan. Ekvivalentlik darajasiga ko'ra terminlar to'liq, qisman va ekvivalentsiz guruhlarga bo'lingan, ularni tarjima qilishda kalka, tasviriy tarjima, funksional analog va transliteratsiya usullari samaradorligi baholangan. Natijalar ikki tilli terminologik lug'at tuzish va tarjima amaliyotida qo'llanishi mumkin.
Kalit so'zlar: termin, oila tarbiyasi, struktur tahlil, so'z yasalishi, terminologik birikma, ekvivalentlik, lakuna, kalka, tasviriy tarjima.

Abstract. The article compares the structure of family upbringing terms in English and Uzbek and the problems of equivalence in their translation. Terms are classified as simple, derived, compound and multi-word. Affixation and attributive phrases dominate in English, while affixation and izofa constructions dominate in Uzbek. Terms are grouped by full, partial and zero equivalence, and translation strategies are evaluated.
Keywords: term, family upbringing, structure, word formation, equivalence, lacuna, calque, descriptive translation.

Kirish

Terminlar tilning leksik qatlamida alohida o'rin tutadi: ular muayyan soha tushunchalarini aniq ifodalaydi va tizim hosil qiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy-gumanitar soha terminlari umumiste'mol leksika bilan uzviy bog'liq bo'lib, milliy madaniyat xususiyatlarini o'zida aks ettiradi. Oila tarbiyasiga oid terminlar ham shunday birliklar sirasiga kiradi: ular pedagogika, psixologiya, huquq va ommaviy axborot vositalarida faol qo'llanadi.

O'zbek tilshunosligida terminlarning struktur tuzilishi va so'z yasalishi masalalari A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev va boshqa olimlar tomonidan atroflicha o'rganilgan. Ingliz tilshunosligida terminlarning hosil bo'lish usullari J. Sager va M.T. Kabre ishlarida yoritilgan (Sager, 1990; Cabré, 1999). Biroq oila tarbiyasi terminlarining ikki tildagi struktur modellari hamda ularning tarjimadagi ekvivalentligi hali maxsus qiyosiy tadqiqot obyekti bo'lmagan.

Global pedagogik va psixologik adabiyotlarning o'zbek tiliga tarjima qilinishi natijasida ingliz tilidan ko'plab yangi tushunchalar kirib kelmoqda. Ularni o'zbek tilida ifodalashda bir xillik yo'qligi (masalan, *parenting* – "ota-onalik", "farzand tarbiyasi", "ota-onalik qilish", "perenting") tadqiqot dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning **maqsadi** ingliz va o'zbek tillarida oila tarbiyasiga oid terminlarning struktur modellarini aniqlash va ularning tarjimada ekvivalentlik darajasini baholashdan iborat. Vazifalar: 1)

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

terminlarni tuzilishiga ko'ra tasniflash; 2) yetakchi so'z yasash modellarini qiyoslash; 3) ekvivalentlik turlarini aniqlash; 4) tarjima usullarining samaradorligini baholash.

2. Materiallar va metodlar

Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o'zbek tillaridagi izohli, ikki tilli va pedagogik lug'atlar, pedagogika va psixologiya darsliklari, O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi, ingliz tilidagi ota-onalarga mo'ljallangan nashrlar hamda ularning o'zbekcha tarjimalaridan yaxlit tanlash usuli bilan ajratib olingan terminlar xizmat qildi. Ingliz tilidagi terminlarning qo'llanishi COCA va BNC korpuslarida tekshirildi.

Tadqiqotda struktur-semantik tahlil, so'z yasalishi tahlili, komponent tahlil, qiyosiy-chog'ishtirma metod va tarjima tahlili usullaridan foydalanildi. Ekvivalentlik darajasini aniqlashda V.N. Komissarov va M. Beykerning ekvivalentlik nazariyalariga, tarjima usullarini tasniflashda J.-P. Vine va J. Darbelne hamda P. Nyumark tasniflariga tayanildi (Vinay & Darbelnet, 1995; Newmark, 1988; Baker, 2018).

3. Natijalar

3.1. Terminlarning struktur turlari

Tahlil natijasida har ikki tilda oila tarbiyasi terminlarining to'rt struktur turi aniqlandi (1-jadval).

Struktur turi	Ingliz tili	O'zbek tili
Sodda (tub) terminlar	parent, child, care, nurture, discipline	ota, ona, bola, farzand, tarbiya, odob, nasihat
Yasama terminlar	parenting, upbringing, guardianship, parenthood, caregiver	tarbiyachi, tarbiyali, tarbiyasiz, tarbiyalash, vasiylik, otalik, onalik
Qo'shma terminlar	child-rearing, step-parent, foster-parent, babysitter	ota-ona, ta'lim-tarbiya, aka-uka, qavm-qarindosh
Birikma (ko'p komponentli) terminlar	parenting style, family upbringing, authoritative parenting, parental rights	oila tarbiyasi, axloqiy tarbiya, mehnat tarbiyasi, ota-onalik huquqi, farzandlikka olish

3.2. Yasama terminlar

Ingliz tilida termin yasashda *-ing* (parenting, nurturing), *-hood* (parenthood, childhood), *-ship* (guardianship), *-er* (caregiver, babysitter) suffikslari hamda *step-, foster-, co-* prefikslari faol. *Co-parenting* (birgalikdagi tarbiya), *step-parent* (o'gay ota/ona) kabi birliklar oila tuzilishidagi yangi ijtimoiy hodisalarni nomlaydi.

O'zbek tilida *-chi* (tarbiyachi), *-lik* (vasiylik, otalik, onalik, farzandlik), *-li / -siz* (tarbiyali, tarbiyasiz, odobli, odobsiz), *-la* (tarbiyalamoq) affikslari asosiy rol o'ynaydi. *-li / -siz* juftligi ingliz tilidagi *well- / ill-* elementlariga nisbatan ancha muntazam va mahsuldordir. *Be-* old qo'shimchasi (*betarbiya, beodob*) kuchli salbiy baho beradi.

3.3. Qo'shma terminlar

O'zbek tilida juft so'z shaklidagi qo'shma terminlar (*ota-ona, ta'lim-tarbiya*) alohida o'rin tutadi. *Ta'lim-tarbiya* juftligi ta'lim va tarbiyani yagona jarayon sifatida ko'rsatadi; ingliz tilida bunga mos yaxlit termin yo'q, u *education and upbringing* birikmasi orqali beriladi. Ingliz tilida esa defis bilan yoziladigan qo'shma terminlar (*child-rearing, step-parent*) ko'proq uchraydi.

3.4. Birikma terminlar

Terminlarning eng katta qismini ikki va undan ortiq komponentli birikmalar tashkil etadi. Ingliz tilida yetakchi model "sifat/ot + ot" (Adj/N + N): *parenting style, family values, authoritative parenting,*

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

positive discipline, parental involvement. O'zbek tilida yetakchi model "ot + ot-i(si)" (izofa): *oila tarbiyasi, mehnat tarbiyasi, bola tarbiyasi*, shuningdek "sifat + ot": *axloqiy tarbiya, oilaviy muhit, ma'naviy qadriyat*.

Muhim farq shundaki, o'zbek tilida *oila tarbiyasi* (izofa) va *oilaviy tarbiya* (sifat + ot) dubletlari parallel qo'llanadi. Ingliz tilida esa *family upbringing* termini nisbatan kam qo'llanib, uning o'rnida *parenting* yoki *upbringing in the family* afzal ko'riladi.

3.5. Ekvivalentlik turlari

Tarjima tahlili asosida terminlar uch guruhga ajratildi (2-jadval).

Ekvivalentlik turi	Ingliz tili	O'zbek tili	Tavsiya etiladigan usul
To'liq ekvivalent	parent, guardian, adoption, parental rights	ota-ona, vasiy, farzandlikka olish, ota-onalik huquqi	lug'aviy muvofiqlik
Qisman ekvivalent	upbringing, parenting, discipline, well-mannered	tarbiya, farzand tarbiyasi, intizom, odobli	kontekstual moslashtirish, kompensatsiya
Ekvivalentsiz (lakuna) – ingliz tilida	helicopter parenting, co-parenting, time-out, empty nest	—	kalka + izoh, tasviriy tarjima
Ekvivalentsiz (lakuna) – o'zbek tilida	—	andisha, mahalla, nasihat, ta'lim-tarbiya	transliteratsiya + izoh, funksional analog

3.6. Tarjima usullari

Kalka yangi psixologik terminlarni tarjima qilishda keng qo'llanadi: *authoritative parenting* – "avtoritativ tarbiya uslubi", *positive discipline* – "ijobiy intizom". Kalka tushunchani tizimli saqlaydi, ammo *authoritative* va *authoritarian* farqi o'zbek kitobxoniga tushunarsiz qolishi mumkin; bunday holda izoh berish zarur.

Tasviriy tarjima lakunalarni berishda samarali: *helicopter parenting* – "bolani haddan tashqari nazorat qiluvchi tarbiya uslubi", *empty nest* – "farzandlar uydan ketgandan keyingi ota-onalar holati".

Transliteratsiya va izoh o'zbek milliy tushunchalarini ingliz tiliga berishda qo'llanadi: *mahalla* – "mahalla (a self-governing neighbourhood community)", *andisha* – "andisha (tactful restraint and consideration for others)".

Funksional analog qisman ekvivalentlar uchun maqbul: *tarbiyasi yo'q* – "has no manners", *nasihat qilmoq* – "give moral advice" yoki salbiy kontekstda "lecture".

4. Muhokama

Olingan natijalar ikki tilning tipologik xususiyatlari terminlar tuzilishida aniq namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Analitik ingliz tilida termin hosil qilishda so'zlarning yonma-yon joylashuvi asosidagi atributiv birikmalar ustunlik qiladi. Agglutinativ o'zbek tilida esa affiksatsiya va izofali birikmalar yetakchi bo'lib, ular muntazam va shaffof terminologik qatorlarni hosil qiladi (... *tarbiyasi* modeli).

Ekvivalentlik muammosining asosiy manbai struktur emas, balki konseptual va madaniy farqlardir. *Tarbiya* va *upbringing* terminlari tuzilish jihatidan bir-biriga mos kelsa-da, ularning ma'no hajmi bir xil emas: o'zbek terminida axloqiy natija ma'nosi ham mavjud. Shuning uchun lug'aviy muvofiqlikka tayanib tarjima qilish ko'pincha ma'no yo'qotilishiga olib keladi. Bu M. Beykerning so'z darajasidagi ekvivalentsizlik haqidagi xulosalariga mos keladi (Baker, 2018).

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Amaliy jihatdan o'zbek tilida yangi terminlar uchun yagona me'yor ishlab chiqilishi lozim. Masalan, *parenting* uchun "ota-onalik" (umumiy faoliyat) va "farzand tarbiyasi" (pedagogik jarayon) variantlarini kontekstga qarab farqlash, *perenting* kabi o'zlashmalardan esa iloji boricha qochish maqsadga muvofiq.

Xulosa

Ingliz va o'zbek tillarida oila tarbiyasiga oid terminlar tuzilishiga ko'ra sodda, yasama, qo'shma va birikma terminlarga bo'linadi; har ikki tilda birikma terminlar eng ko'p.

Ingliz tilida "Adj/N + N" modeli va *-ing, -hood, -ship, -er* suffikslari, o'zbek tilida izofa modeli ("ot + ot-i(si)") va *-chi, -lik, -li / -siz* affikslari yetakchi.

O'zbek tilidagi juft so'z shaklidagi terminlar (*ta'lim-tarbiya, ota-ona*) ingliz tilida birikma orqali beriladi.

Ekvivalentlik darajasiga ko'ra terminlar to'liq, qisman va ekvivalentsiz guruhlarga ajraladi; qisman ekvivalentlar tarjimada eng ko'p xatoga sabab bo'ladi.

Lakunalarni berishda kalka + izoh, tasviriy tarjima, transliteratsiya + izoh va funksional analog usullari samarali. Natijalar inglizcha-o'zbekcha oila tarbiyasi terminlari lug'atini tuzishda asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 2007.
2. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
5. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. – Toshkent, 1998.
6. Komissarov V.N. Теория перевода (лингвистические аспекты). – M.: Высшая школа, 1990.
7. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 3rd ed. – London: Routledge, 2018.
8. Cabré M.T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – Amsterdam: John Benjamins, 1999.
9. Newmark P. A Textbook of Translation. – New York: Prentice Hall, 1988.
10. Sager J.C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam: John Benjamins, 1990.
11. Vinay J.-P., Darbelnet J. Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation. – Amsterdam: John Benjamins, 1995.
12. Baumrind D. Effects of authoritative parental control on child behavior // Child Development. – 1966. – Vol. 37, No. 4. – P. 887–907.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.